

Zastupljenost nevizualnih motiva i poticaja u nastavi likovne kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole

---

Šaban, Adriana

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:038781>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-28**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

ADRIANA ŠABAN
DIPLOMSKI RAD

**ZASTUPLJENOST NEVIZUALNIH
MOTIVA I POTICAJA U NASTAVI
LIKOVNE KULTURE OD 1. DO 4.
RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE**

Petrinja, rujan 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE
(Petrinja)

DIPLOMSKI RAD

Ime i prezime pristupnika: ADRIANA ŠABAN

**TEMA DIPLOMSKOG RADA: ZASTUPLJENOST NEVIZUALNIH
MOTIVA I POTICAJA U NASTAVI LIKOVNE KULTURE OD 1. DO 4.
RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE**

MENTOR: Izv. prof. art. Stjepko Rupčić

Petrinja, rujan 2018.

SADRŽAJ

SAŽETAK	
SUMMARY	
1. UVOD.....	1
2. NASTAVA LIKOVNE KULTURE U RAZREDNOJ NASTAVI I NJENE SASTAVNICE.....	1
3. MOTIVACIJA	3
3.1. <i>Motivacija kao dio nastavnog sata</i>	4
3.2. <i>Učiteljeva uloga u motivacijskom dijelu nastavnog sata</i>	6
3.3. <i>Motivacija kao učenikova želja za postizanjem postavljenog cilja</i>	7
3.3.1. <i>Intrinzična motivacija</i>	7
3.3.2. <i>Ekstrinzična motivacija</i>	8
4. MOTIVI I POTICAJI	9
4.1. <i>Vizualni motivi</i>	9
4.2. <i>Likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj</i>	10
4.3. <i>Nevizualni motivi</i>	10
4.3.1. <i>Osjeti</i>	11
4.3.2. <i>Likovna i glazbena umjetnost</i>	14
4.3.3. <i>Apstraktna umjetnost</i>	16
4.3.4. <i>Poučavanje likovne kulture kroz pogled Marka Rothka</i>	18
5. ISTRAŽIVANJE.....	19
5.1. <i>Cilj</i>	20
5.2. <i>Problemi istraživanja</i>	20
5.3. <i>Hipoteze</i>	20
6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	21
6.1. <i>Uzorak ispitanika</i>	21
6.2. <i>Instrumenti</i>	22
6.3. <i>Postupak obrade podataka</i>	22
7. REZULTATI I RASPRAVA	22
7.1. <i>Osvrt na prikupljene izvedbene programe</i>	36
8. ZAKLJUČAK	39
LITERATURA.....	41
IZJAVA O SAMOSTALNOSTI IZRADE RADA	48

SAŽETAK

Osnovnoškolsko obrazovanje u Republici Hrvatskoj u sklopu razredne nastave podrazumijeva izobrazbu iz šest obvezatnih predmeta, jedan od njih je likovna kultura. Kako bi se osmislio kvalitetan sat likovne kulture, učitelj treba jako dobro poznavati teorijska znanja likovnog jezika, likovne tehnike i likovni izraz djece te dobi. Osim što je važno da vlada spomenutim, velik značaj daje i stupanj kreativnosti učitelja koji se najviše očituje u etapi motivacije. Učitelj ima ulogu motivatora i on sam diktira slijed nastavnog sata i rada učenika. U navedenoj etapi, on ih vodi jednom od tri vrste motiva u kombinaciji s likovnim problemima. Ovaj diplomski rad bavi se istraživanjem zastupljenosti nevizualnih motiva i poticaja u nastavi likovne kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole. U istraživanju sudjeluju učitelji razredne nastave koji za potrebe rada ispunjavaju anketni upitnik i uz njega prilažu osobni izvedbeni program za likovnu kulturu. Na početku rada nalazi se teorijski dio koji govori o nastavi likovne kulture i njenim sastavnicama, motivaciji te motivima i poticajima. Slijedi obrada prikupljenih podataka za koju je korištena deskriptivna statistika. Na kraju su izneseni rezultati i zaključci.

KLJUČNE RIJEČI: likovna kultura, motivacija, motivi i poticaji, nevizualni motivi i poticaji

SUMMARY

Primary school education in Republic of Croatia within elementary school includes education of six obligatory subjects. One of them is Visual art education. Teacher must be familiar with theoretical knowledge of visual language, art techniques and students' artistic expression within that age to design a quality art lesson. Furthermore, level of teacher's creativity is significant too and is most manifested in motivation stage within art lesson. Teacher is in the role of motivator and dictates the course of a lesson and students work. In mentioned stage, the teacher leads further art lesson with one of the three motives in combination with art tasks. This master's thesis is about a research of representation of non-visual motives and incentives in the

teaching of Visual art education from first to fourth grade in primary school. Research involves elementary school teachers which, for

the purpose of the work, had to complete the questionnaire and attach personal performance program for Visual art lessons. This work includes theoretical part which speaks about Visual art education, motivation, motives and incentives. Hereafter, the formal statistical treatment of the collected data is outlined below. At the end of the work there are results and conclusion.

KEY WORDS: education, primary school, Visual art education, motivation, motives and incentives, non-visual motives and incentives

1. UVOD

Dječji razvoj likovnosti provodi se u više faza koje su propisane Nastavnim planom i programom. U njima učenik ima priliku otkriti, ostvariti i usavršiti svoje sposobnosti i vještine na svim psihomotornim razinama. Njegov napredak i usavršavanje te duhovni, fizički i mentalni rast prati stručan učitelj čiji je zadatak usmjeriti učenika koristeći se različitim metodama i sredstvima u izvođenju nastave likovne kulture.

„Uloga nastavnika u odgojno-obrazovnom procesu je nezamjenjiva jer rezultati odgojno-obrazovnog rada ovise o osposobljenosti i domišljatosti nastavnika za obavljanje struke. Nastavnik treba posjedovati praktična i teorijska znanja iz područja likovnog jezika i likovnih tehnika te poznavanja likovnog izraza djece određene dobi i likovno-umjetničkih djela. Osim toga nastavnik treba biti upućen u osnovna svojstva vizualnog zapažanja, mišljenja i izraza s obzirom na stupanj razvoja djeteta. Za osvještavanje likovno-jezičnog znanja, međutim, nije dovoljno da učenici samo spontano crtaju po mašti, već ih nastavnik treba aktivno poticati, kako u emocionalno-afektivnom području (potrebama, težnjama, interesima) tako i opažanju i mišljenju, jer sposobnost doživljavanja likovnih djela nije automatska posljedica sazrijevanja“ (Tanay, 1990, str. 8).

2. NASTAVA LIKOVNE KULTURE U RAZREDNOJ NASTAVI I NJENE SASTAVNICE

Osnovnoškolsko obrazovanje u Republici Hrvatskoj temelji se na odgojnim i obrazovnim predmetima. U kategoriju odgojnih predmeta spadaju glazbena kultura, tjelesna i zdravstvena kultura te likovna kultura. Kroz daljnji rad protežu se teme vezane za nastavu likovne kulture.

Ciljevi nastave likovne kulture su raznovrsni, a neki od njih su razvoj psihomotorike, intelekta te poticanje na izražavanje emocija i mašte. Psihomotorika se odnosi na tjelesne sposobnosti koje određuju brzinu, točnost i snagu pokreta tijela i udova (Hrvatska enciklopedija, 2018). U likovnom smislu, psihomotorika podrazumijeva razvijanje fine motorike kontrole ruke u svrhu nekog oblika likovnog izražavanja. Vodeći učenike kroz promatranje i analizu likovno-umjetničkog djela,

dijete sudjelovanjem u nastavi likovne kulture postiže svoj intelektualni razvitak kroz njihovo promatranje. Sposobno je kritički ih proučavati, objasniti, naravno iz svog dječjeg kuta gledišta, usporediti određene odnose na djelu i uspostaviti te donijeti zaključke među različitim djelima. Osim likovno-umjetničkih djela, „kreativne likovne igre i likovno-vizualne aktivnosti omogućavaju razvoj intuicije i intelekta učenika te izražavanje i potencijalno uviđanje njihovih emocija, dopuštajući djetetu/učeniku da spozna, osvještava i razvija svoje stvaralačke potencijale koji uključuju intuitivnu percepciju i intelektualnu analizu“ (Mendeš, Ivon, Pivac, 2012, str. 118). Poticanje na izražavanje emocija najviše je prisutno u nastavi s nevizualnim motivima i poticajima, a mašta može proizaći i u pripremnom djelu sata, u verbalnom izražavanju učenika kroz primjerice obrazloženje načina korištenja određene tehnike.

Tijekom likovne izobrazbe, učenici stječu trajna i uporabljiva znanja i vještine te oblikuju likovni govor slušanjem, promatranjem, istraživanjem, razumijevanjem i odgovaranjem praktičnim rješenjem na postavljene likovne probleme. Nastavni predmet obuhvaća i sadržajno povezuje šest područja (crtanje, slikanje, grafiku, modeliranje, građenje i dizajn) iz kojih proizlaze nastavne teme koje su zajedničke za sve razrede (Točka i crta, Boja, Ploha, Površina, Masa/volumen i prostor). Svako nastavnoj temi pridruženi su ključni pojmovi (likovni problemi) čija kompleksnost određuje mogućnost obrade sadržaja kroz jednu ili više nastavnih jedinica (NPP, 2006).

Za svaku nastavnu jedinicu, odnosno nastavni sat, učitelj mora osmisliti pripremu. Priprema za plan i obradu nastavne jedinice sata likovne kulture sastoji se od nekoliko dijelova: priprema, motivacija, najava zadatka, realizacija (rad), analiza i vrednovanje likovnog procesa i produkata. Njena provedba mora biti organizirana i dobro osmišljena s jasnim ciljevima, zadaćama i postignućima.

„Kontinuirana i osmišljena nastava likovnog odgoja treba voditi učenike kroz sve razvojne faze u kojima će svaki, prema svojim sklonostima i sposobnostima, unositi podatke i znanja u neku svoju cjelinu i osjećanje, u neki vlastiti način prikazivanja i izražavanja“ (Belamarić-Šarčanin, 1969, str. 29).

Jedna od faza učenikova likovnog izražavanja i stvaranja je faza dječjeg realizma, ona obitava u dobnom okviru razredne nastave. Fazu dječjeg realizma

možemo podijeliti na osam razina: transparentni prikaz, prikaz akcije u fazama kretanja, emotivnu proporciju, prevaljivanje oblika, rasklapanje oblika, vertikalnu perspektivu, obrnutu perspektivu i poliperspektivu. „Mi moramo slijediti taj proces rasta i razvoja, upoznati njegove faze i njima prilagoditi zadatke, jer ćemo samo tako moći zadržati stalan uspon razvojne linije“ (Belamarić-Šarčanin, 1969, str. 6).

Programski sadržaji ovog nastavnog predmeta kod učenika izazivaju osjećaj znatiželje, potrebu istraživanja i stanje otvorenosti za stjecanje novih iskustava kroz praktično rješavanje likovnih problema koristeći se raznim likovno-tehničkim sredstvima. „Umjetnost uči gledati i slušati isto toliko koliko i čitati i pisati. Likovna kultura uči primati sliku (vizualna percepcija) i stvarati sliku (ekspresija)“ (Turković, 2001, str.63).

Na samome početku školske godine učitelji bi trebali osmisliti osobni mjesečni izvedbeni program vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja. Navedeni program naknadno je moguće korigirati po potrebi, a trebao bi sadržavati slijedeće: motive, likovno područje, likovno-tehnička sredstva i likovne tehnike, likovne probleme, metode i načine rada te eventualne pripomene za realizaciju. Organizacija u obliku tabličnog prikaza pomaže u lakšem snalaženju kroz program, slijedi razrada nastavne jedinice kroz strukturu pripreme i realizacija nastavne jedinice na nastavnom satu.

3. MOTIVACIJA

Pod pojmom motivacije nalazi se više značenja, a u ovome radu govorit će se općenito o motivaciji, o motivaciji kao dijelu nastavnog sata, učiteljevoj ulozi u navedenom dijelu sata i učenikovoju želji za postizanjem postavljenog cilja.

Riječ motivacija dolazi od latinske riječi *movere*, što znači kretati. Beck (2003) motivaciju objašnjava kao teorijski pojam koji nam govori zašto ljudi ili životinje rade određenu radnju ili odabiru određeni način ponašanja u određenim okolnostima. Reeve (2010) navodi da je svrha motivacijske teorije objasniti što ponašanju daje energiju i smjer. Postavljaju se razna pitanja zašto neke stvari već unaprijed, određeni period

vremena, radimo prethodno nekim drugim stvarima. Beck, Reeve i Maslow prije samog „davanja“ definicije motivacije postavljaju pitanje zašto je netko napravio nešto, što ga je potaknulo na to. Maslow (1970) smatra da je svaka osoba došla na svijet s već urođenim ciljevima i u daljnjem životu teži k njihovom ispunjenju. Radi se o Maslowljevoj hijerarhiji potreba, a ona podrazumijeva pravilno ispunjavanje postavljenih ciljeva. Odnosno, ukoliko prva stepenica od postojećih pet nije zadovoljena, pojedinac ne može ostvariti onu narednu. Ispunjavanje svakog od ciljeva pojedincu djeluje kao „nagrada“ i nudi efekt vrijednosti koji mu daje smisao, odnosno odgovor na pitanje zašto nešto radi.

3.1. Motivacija kao dio nastavnog sata

Nastavni sat likovne kulture sastoji se od pet nastavnih etapa, a one su priprema, motivacija, najava zadatka, realizacija (rad) te analiza i vrednovanje likovnog procesa i produkata. U etapi pripreme s učenicima se ponavlja potreban pribor za rad i demonstrira im se tehnika kojom će se baviti kroz daljnji tijek sata. Slijedi razgovor o likovnim problemima koji su već poznati i putem njih se nastoji učenike navesti do novih zaključaka i spoznaja. Likovni problemi mogu, i ne moraju, biti spomenuti u pripremnom dijelu, a mogu biti objašnjeni i kroz etapu motivacije. Bit cijelog nastavnog sata je integracija svih etapa u cjelinu tako da nema primjetnog reza između istih. Kao i za ostale nastavne predmete, motivacija je najvažniji dio sata. Onoliko koliko učitelj uloži sebe u motivaciju i njeno prenošenje na učenike, toliko će učenici više ili manje dati od sebe u svome radu. Za nastavni sat likovne kulture motivacija je ključni dio jer iz njega proizlaze svi daljnji učinci. Nakon motivacije u nastavnom satu slijedi najava zadatka koja treba biti kratka i precizna. Učenici ponavljaju zadatak u svrhu utvrđivanja njihovog (ne) razumijevanja i zatim slijedi realizacija (rad učenika, izvođenje rada). Učitelj tijekom realizacije obilazi i potiče učenike na rad. Važno je „na vrijeme“ primijetiti učenikovo neshvaćanje zadatka i onoga što se njime želi postići te intervenirati kako bi se pravilno usmjerio. Ovisno o stupnju zahtjevnosti teme i tehnike te mogućnosti i želji učenika da dovrši rad, učitelj određuje kada se rad zaustavlja i tada slijedi analiza radova. Učenici objašnjavaju svoj ili tuđi rad u svrhu provjere usvojenosti likovnih problema.

Etapa motivacije mora biti pomno isplanirana tako da se motivi, likovni problemi, načini rada, nastavne metode, sredstva i pomagala međusobno nadopunjuju i poklapaju. Ovisno o motivima i poticajima te likovnim problemima nastavnik se odlučuje za načine rada koji odgovaraju zadatku. Načini rada su prema promatranju, nakon promatranja, prema sjećanju, prema zamišljanju i prema izmišljanju. Prema promatranju učenici gledaju motiv, opisuju ono što vide i u konačnici ga prikazuju u svom radu uz konstantnu izloženost motiva. Kod načina rada nakon promatranja, učenici gledaju motiv, opisuju ga, prisjećaju ga se i rade svoj rad. Prema sjećanju učenici ne gledaju i ne opisuju motiv, već rade rad na temelju sjećanja. Razlika između načina rada prema zamišljanju i izmišljanju je ta što se zamišlja ono što postoji (na primjer šarena papiga), a izmišlja se ono što ne postoji (čudovišta) ili potpuno apstraktna kompozicija. Dakle, ovisno o motivima koje nastavnik nudi, odabrat će se i načini rada (Huzjak, 2018).

Nastavne metode ovise o osobnom izboru učitelja te o smjeru u kojem se kreće njihova osmišljena motivacija. One su analitičko promatranje, demonstracija, razgovor, metoda scenarija, rad s tekstem, kombiniranje, variranje, građenje i razlaganje. Analitičko promatranje podrazumijeva analizu likovnih problema (na primjer na reprodukciji, fotografiji ili stvarnom predmetu) i potiče učenike na likovno istraživanje i izražavanje. Metoda demonstracije i razgovora je prisutna od samog početka sata. Za metodu scenarija potrebno je ostvariti problemsku situaciju gdje su motivi i poticaji likovni i kompozicijski elementi (Petrač je za primjer dao „odoru Henrika VIII“, odnosno likovni tekst od kojeg je sastavljen prikazani primjer). Rad s tekstem podrazumijeva čitanje teksta koji se kasnije predočava u likovnom obliku, a zadatak učitelja je dobro naglasiti dijelove teksta koji potenciraju slikovitost u likovnom izražavanju. Kombiniranje podrazumijeva kombinaciju različitih likovnih elemenata, a variranje obrtanje jednog likovnog elementa ili motiva na različite načine. Metoda građenja se odnosi na slaganje likovnih elemenata jednog do drugog u raznim pravcima. Razlaganje uključuje razdvajanje početnog sastava, strukture, u dijelove i ponovno spajanje u novu likovnu vrijednost. Sredstva i pomagala također ovise o osobnom odabiru učitelja te naravno o motivu. Ona mogu biti reprodukcija, izravno umjetničko djelo, prirodni ili načinjeni oblici, dijapozitivi, fotografija, grafoskop, televizor, video, ploča, kreda i ostalo (PowerPoint prezentacija, itd.).

3.2. Učiteljeva uloga u motivacijskom dijelu nastavnog sata

Motivacija je kod svakog pojedinca uvjetovana društvenim i osobnim čimbenicima.

„To je proces izazivanja i poticanja čovjekove aktivnosti, njenog usmjeravanja na određene predmete. Da bismo postigli ono što usmjerava aktivnost, potreban je unutarnji pokretač i određeni unutarnji poticaji. Sve ono što usmjerava aktivnost, što joj daje intenzitet i trajanje nazivamo motivacijom“ (Prevodnik, 2001, str. 276).

Kako bi došlo do stupnja učenikove motiviranosti, motivacija prvotno mora biti učiteljeva aktivnost koja kod učenika obuhvaća sve što (izvana ili iznutra) potiče na učenje, usmjerava ga, određuje mu intenzitet, trajanje i kakvoću (Marentič Požarnik, 2000). Da bi učenika dobro motivirao, učitelj mora biti kreativan, dosjetljiv i dobar poznavatelj likovnog jezika te mentalnog i fizičkog razvoja djeteta. Nakon što učitelj potakne određene emocije kod učenika i napravi dobre smjernice za daljnji tijek sata, javlja se učenikova potreba, želja i nagon za ostvarenjem i uspjehom koju također nazivamo motivacijom. Mnogi pojam emocija poistovjećuju s pojmom osjećaja no to nije točno. Osjećaji su zapravo jedna od četiri dimenzija emocija:

- 1) Osjećaji – subjektivni doživljaj, fenomenološka svjesnost, kognicija,
- 2) Biološka pobuđenost – fiziološka aktivacija, tjelesna priprema za djelovanje, motoričke reakcije,
- 3) Svrha – prema cilju usmjereno motivacijsko stanje, funkcionalni aspekt,
- 4) Socijalno-ekspresivna – socijalna komunikacija, facijalna ekspresija, glasovna ekspresija (Reeve, 2010).

Reeve (2010) termin emocija pojašnjava kao usklađivanje osjećaja, pobuđenosti i izražavanja reakcije na događaje iz okoline. Ova teorija nadopunjuje i usklađuje različite aspekte doživljavanja, pa se kao primjer spominje reakcija mišića lica u odnosu na ono što osoba osjeća (mirisanje pokvarene hrane izazvat će namršten izrz lica, itd.).

3.3. Motivacija kao učenikova želja za postizanjem postavljenog cilja

Maslow (1970) piše o pravilnom ispunjavanju ciljeva (potrebe postavljene u odnos hijerarhije), a svaki ispunjeni cilj pojedincu daje privid osvojenosti svojevrsnog „trofeja“ koji ga nadalje tjera na ostvarivanje ostalih ciljeva. Ciljevi su na prvoj stepenici predočeni potrebama, a Reeve (2010) navodi da potrebe stvaraju motivacijska stanja unutar nas samih. Zaposlenici su na poslu ponekad bezvoljni i usporeni, a učenici su ponekad u školama ravnodušni i nezainteresirani za gradivo. Prethodna rečenica nosi zaključak da nismo uvijek motivirani iznutra i da postoje trenutci kada iz okoline očekujemo motivirajuće sugestije. Učitelji uglavnom u svrhu motivacije u školi koriste ocjene, pohvalu, povlastice i prijetnje kaznom kako bi „pokrenuli“ svoje učenike. Takav pristup ima poticaje i posljedice koje stvaraju ekstrinzičnu motivaciju (Reeve, 2010). Povlastice mogu utjecati pozitivno, ali i negativno na učenikovo daljnje djelovanje. Ukoliko sagledamo situaciju na način da učenik šablonski doživljava svoje postupke, on će već idući put ponavljati istu reakciju jer zna kakav će ona ostvaraj imati kod druge osobe (u ovom slučaju učitelja) i što će njome dobiti. Prijetnje kaznom negativno utječu na učenika i bespotrebno stvaraju osjećaj straha koji blokira učenikove daljnje radnje. U svojim brojnim iskustvima možemo apsorbirati i pojačati doživljaj na ekstrinzičan i (ili) intrinzičan način.

3.3.1. Intrinzična motivacija

Ovo je oblik motivacije kojeg je potrebno upražnjavati kroz svakodnevni život. Ona za pojedinca znači bavljenje osobnim interesima i uvježbavanje osobnih sposobnosti tražeći i savladavajući optimalne izazove. Intrinzična motivacija podrazumijeva izvršavanje određene aktivnosti u svrhu igre, zabave, znatiželje i rješavanje izazova. Spontano proizlazi iz psiholoških potreba, urođeneznatiželje i težnje za osobnim razvojem (Reeve, 2010). Ključ intrinzične motivacije je sposobnost držanja svih konaca u rukama, odnosno osobna kontrola pojedinca kao uzročnog činitelja u postizanju poželjnih ishoda (Beck, 2003).

„Teorije unutarnje (intrinzične) motivacije kažu da su potrebe za unutarnjim nagrađivanjem, kao što su osjećaji samorealizacije i kompetencije, srž unutarnjeg motivacijskog procesa (Vončina, 1999). Svijest o mogućem zadovoljavanju tih potreba

pokreće određene oblike ponašanja. Učenik najprije napravi selekciju među ciljevima za zadovoljavanje unutarnjih potreba, zatim teče selekcija ponašanja za postizanje ciljeva; oslobađa (angažira) se ponašanje koje je usmjereno ka cilju likovnog zadatka. Likovni uradak – rezultat koji nastaje na kraju procesa pokazuje zadovoljavanje ili nezadovoljavanje unutarnjih potreba. Unutarnja motivacija zavisi od obujma i intenzivnosti sudjelovanja učenika u likovnim djelatnostima čija je namjera zadovoljavanje njihove znatiželje i zanimanja“ (Prevodnik, 2001, str. 277, 278).

Učitelj kod učenika može potaknuti intrinzičnu motivaciju tako da mu pruža pomoć u razumijevanju odnosa između vlastitih ciljeva i ciljeva koji su mu „nametnuti“ (Rakić, 1970).

3.3.2. Ekstrinzična motivacija

Dok intrinzična motivacija pruža najviši stupanj zadovoljstva i najbrži je put do samoaktualizacije (najvišeg hijerarhijskog poretka potreba prema Maslowu), ekstrinzična motivacija odnosi se na „odrađivanje“ zadanog zadatka u svrhu osvajanja neke nagrade (npr. slatkiš, ocjena, pohvala...). „Za vanjsku (ekstrinzičnu) motivaciju je karakteristično sudjelovanje u nekoj određenoj likovnoj djelatnosti čija je namjera ili cilj priznanje odnosno nagrada te nije izravno vezana na sam zadatak“ (Prevodnik, 2001, str. 278).

Umjesto da se učenik bavi aktivnošću zbog toga što će mu ona na kraju pružiti osjećaj zadovoljstva, u ovom slučaju motiviranosti on će je izvršiti radi nekog vanjskog poticaja. Učenici očekuju „atraktivne“ posljedice i za njih su spremni napraviti unaprijed predodređen zadatak (Reeve, 2010). U učenikovu motivaciju, osim njega samog, uključeno je i društvo koje ga okružuje. S obzirom da je motivacija sila koja pokreće učenika za rad i ostvarenje, važno je da za vrijeme svoga odrastanja ima valjane uzore.

Motivacijom se smatra aktivnost kojoj nužno prethode motivi i poticaji. O njihovoj važnosti i načinu uporabe govore mnogi autori (Bilić, Balić Šimrak, Kiseljak, Petrač, Reeve, Beck, Maslow, Prevodnik i drugi), a najbolji pokazatelji su radovi učenika koji to odražavaju.

„Za uspjeh u likovnom izražavanju nije značajno samo da učenici znaju pravilno stvaralački upotrebljavati likovna pomagala i materijale već da znaju i budu u stanju svoju energiju usmjeriti ka postizanju zadanih likovnih ciljeva, pa i zahtjevnijih, te pri tome ustrajati“ (Prevodnik, 2001, str.273).

Upotreba likovno-tehničkih sredstava izbor je svakog učitelja ponaosob. Njegova „dužnost“ je poučiti učenike rukovanju i istraživanju mogućnosti materijala u svrhu što boljeg likovnog izražavanja. Tijekom savladavanja tehnike učitelj svojim pristupom i motivacijskim dijelom usmjerava energiju učenika i vodi ga potrebnim putem do likovnog ostvarenja.

4. MOTIVI I POTICAJI

Motivi su „pokretačke sile koje aktivnost izazivaju, jačaju i usmjeravaju u ciljeve“ (Prevodnik, 2001, str. 276). U likovnom jeziku postoje tri vrste motiva i poticaja. To su vizualni, likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj te nevizualni poticaji.

4.1. Vizualni motivi

Vizualni motivi zahtijevaju metodu analitičkog promatranja, što znači da je motiv reprodukcija, izvorna stvarnost ili fotografija. Faze stvaranja likovnog djela savladavaju se postupno i zahtijevaju izradu uvjerljivog prikaza nekog motiva ili redefiniciju. U većini slučajeva autori, koji se dotiču tema motiva i poticaja u razrednoj nastavi, u svrhu motivacije koriste vizualne poticaje. U njoj je prisutna fotografija određenog motiva kojeg je potrebno nacrtati/naslikati/izraditi ili je sam motiv donesen kao prikaz izvorne stvarnosti. Vizualna motivacija kroz likovno djelo djetetu pomaže da kroz razgovor o njemu usvoji likovne vrednote. Dijete razvija sposobnost uočavanja i prepoznavanja osnovnih likovnih pojmova, a samo djelo u njemu pobuđuje određene emocije i misli (Petrač, 2015).

4.2. Likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj

Likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj ostvaruju se na dvije razine. Na prvoj razini nalaze se likovna načela koja su sama po sebi apstraktna – nevizualna, a kako bi ih razumjeli potrebno ih je prenijeti u stvarnost pomoću likovnih elemenata koji čine drugu razinu – vizualnu. To su na primjer akromatskitonovi, kontrast toplih i hladnih boja, kompozicija strukturnih crta, ritam boja, crta i likova.

4.3. Nevizualni motivi

O vizualnim motivima i poticajima se najviše govori i oni su najzastupljeniji u nastavi, slijede likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj, dok se na treću vrstu motiva i poticaja (nevizualni) autori rijetko osvrnu, a nastavnici se (zbog manjka znanja i stručne literature) rijetko okušavaju.

Nevizualni motivi se odnose na prikazivanje emocija izazvanih putem svih osjetila isključujući vid, ali i apstraktnih pojmova kao što su, na primjer, istina i laž ili oproštenje grijeha.

„Nevizualni poticaji mogu otvoriti vrata prema unutarnjem svijetu i potaknuti veću kreativnost te pružiti bolju mogućnost djetetu da otkriva i prepoznaje emocije i iskaže ih vizualnim rječnikom, a u nekim situacijama na taj način ublaži i emocionalnu nelagodu“ (Bilić, Balić Šimrak i Kiseljak, 2012, str. 3).

Dakle, nevizualni motivi prikazuju ono oku nevidljivo, odnosno individualni doživljaj pratećeg elementa kojeg je učenik spoznao putem svojih osjetila, individualno ga doživio te u konačnici prenio na svoj rad. Radovančević (2001) govori o tome kako likovnost zadovoljava djetetovu potrebu za razumijevanjem i objašnjavanjem velikog dijela svijeta koji se nalazi oko njega i njegovog odnosa prema svijetu, odnosno okolini.

„Dječji likovni radovi obiluju elementima svjesnog ali i nesvjesnog značenja, predstavljajući tako prozor u osjećajna stanja djeteta. Ovi radovi pomažu djetetu izraziti pojave i osjećaje iz takozvane nevidljive stvarnosti pomažući im istovremeno prikazati

ono što ne znaju riječima (ili na drugi način) izraziti. Prirodnu želju djece za stjecanjem novih iskustava odgajatelji trebaju poticati novim mogućnostima izražavanja, ali i novim mogućnostima istraživanja i otkrivanja“ (Bilić i sur., 2012, str. 4).

Ponekad se teško izraziti riječima, pa je potrebno svoje stanje misli izjasniti na drugačije načine. To je važno prenijeti i učenicima, vodeći se izrazom *slika govori tisuću riječi*. S obzirom da se motivacija sastoji od izazivanja niza osjećaja pitanje je kako to prikazati. Može li se zaista pomoću vizualnih motiva u potpunosti ili uopće prikazati izazvani niz emocija? Vizualni poticaj ostvaruje se likovnim elementima uz pomoć kojih učenici svoje umjetničko djelo grade onako kako ga vide ili zamišljaju.

„Tradicionalno je cilj likovnog izražavanja bio da dijete opažanjem samo dolazi do određenih shvaćanja i otkrića o promatranom obliku ili pojavi te se kreativno izrazi (Belamarić, 1986. str. 211), a pritom se kao poticaj najčešće koristi usmjereno opažanje, razgovor o nečem što je dijete doživilo (aktiviranje sjećanja) ili zamislilo nakon ispričane priče (ilustracija priče) i sl. Kada djeca slijede model, često ga samo kopiraju i imaju manju mogućnost izraziti ono što samo osjećaju“ (Bilić i sur., 2012, str. 3).

Tradicionalna nastava „promovirala“ je šablonsko likovno izražavanje, dok je danas ono više od toga. Učenici imaju priliku izraziti se unutar likovnog teksta onako kako se oni osjećaju.

4.3.1. Osjeti

Prije nego što dolazimo do pojma osjet potrebno je objasniti kako dolazi do istoga. Naime, naše tijelo obavijeno je mrežom živčanih stanica koje su raspoređene po koži, mišićima, zglobovima, unutarnjim organima i osjetilnim organima glave. Osjeti nastaju na temelju određenog podražaja živčanih stanica. Primjerice, pomoću svjetlosnih valova koji pobuđuju živčanu stanicu u našem oku potiče se i senzorni proces u mozgu, a to nam omogućuje čitanje knjige. Bilokakava „zvučna vibracija, dodir na koži, miris, mišićna aktivnost, sila teža, također putem živčanog impulsa pobuđuju živčane stanice, te tako nastaju osjeti“ (Ayres, 2009, str. 15). Živčane stanice međusobno komuniciraju. Vanjski podražaji utječu na naše osjete, oni izazivaju

određenu reakciju tijela i tu informaciju prenose mozgu. Mozak vraća povratnu informaciju i šalje tijelu što treba raditi. Osjeti se manifestiraju pomoću osjetila, a ona su vid, sluh, njuh, dodir i okus.

Osjetilima primamo vanjske podražaje i stvaramo osjete, odnosno reagiramo na stimulaciju informacijom koja dolazi do našeg mozga i stvara šaroliku igru svijesti u mislima. Brajković i Živković (2002) navode kako su osjeti povezani s mnogo ostalih sadržaja koji kolaju našim mislima. Ti sadržaji mogu biti zvukovi, glazba, mirisi, okusi, razne nijanse svjetlosti i boja, osjeti raznih tekstura i temperatura. Svi ti sadržaji su emocionalno zasićeni i iziskuju emocionalnu notu u radu s djecom. Pojašnjava se povezanost emocija i boja u našoj kulturi:

- a) crna – žalost, očajavanje, pesimizam,
- b) bijela – radost, ugodnost, optimizam, čistoća, ljepota,
- c) crvena – ljubav,
- d) ružičasta – optimizam,
- e) zelena – nada.

Također se spominju i fraze koje se koriste uz pojedine boje: *crne misli, gledati crno, crna lista, rad na crno, ružičaste naočale*. Pojašnjava se povezanost emocija i okusa:

- a) gorak okus – žalost, neugodnost,
- b) sladak okus – uroda, ljubav, radost, sjećanja, snovi, smijeh.

Spominju se fraze, *gorak osmijeh, gorke suze*. Pojašnjava se povezanost emocija i temperature te fraze koje su karakteristične:

- a) toplina – prijatnost, *topla/vruća ljubav, topao osmijeh, tople riječi,*
- b) hladnoća – neprijatnost, *hladan čovjek, hladno srce, hladan pogled.*

Važno je pojasniti i pojam integracije koji u ovom slučaju obuhvaća uzajamni rad osjetila. Integracija je svaki oblik organiziranja i sastavljanja različitih dijelova u cjelinu. Kada za nešto kažemo da je integrirano, onda se smatra da funkcionira kao cjelina. Senzorna integracija odnosi se na organizaciju osjeta za određenu upotrebu. Ayres (2009) navodi kako se o osjetima može razmišljati kao o „hrani za mozak“ jer oni osiguravaju energiju i znanje potrebno za upravljanje tijelom i umom. Da bi to sve bilo

moгуće, senzorni proces obrade mora biti dobro organiziran i pojedinac mora znati „upravljati“ svojim osjetilima i osjetima. Kako bi ovaj proces obrade bio jasniji, iznosi se slijedeći primjer:

„Integracija je ono što naše osjete pretvara u percepciju. Mi percipiramo naše tijelo, druge ljude i stvari zato što je naš mozak integrirao senzorne impulse u smislene oblike i odnose. Kada promatramo naranču, naš mozak integrira vidne osjete pa tako doživljavamo boju i oblik. Kada je dotaknemo, osjeti nastali podraživanjem živčanih stanica u prstima i šakama se integriraju i oblikuju spoznaju da je izvana namreškana, a iznutra vlažna. Integracija njušnih osjeta daje nam informaciju da ima kiseli miris“ (Ayres, 2009, str.18).

Ayres (2009) osjete naziva „hranom“ i njegovom za živčani sustav, a svaki je gorki osjet i oblik informacije. Ta informacija pomaže živčanom sustavu da adekvatno odgovori na podražaj prilagođavajući tijelo i um. Mozak je potrebno opteretiti s pregršt osjetilnih doživljaja kako bi e živčani sustav mogao neprekidno razvijati. „Svaki mišić, zglob, vitalni organ, komadić kože, te osjetilni organ, smješten u glavi, šalje senzorni unos u mozak“ (Ayres, 2009, str. 56).

Uvijek se govori o pet glavnih osjetila, a Brajković i Živković (2002) tvrde kako je ta podjela prejednostavna i da svijet opažanja obuhvaća pregršt informacija koje nisu primjetne na samom početku.

„Psiholozi vjeruju da postoji čak dvanaest različitih osjeta koji se međusobno nadopunjuju i omogućuju da steknemo potpuno poimanje svijeta oko nas. Dakle, točno bi bilo reći da čovjek ima pet osjetilnih organa i mnogo više osjetila koji su smješteni u tim osjetilnim organima“ (Brajković, Živković, 2002, str.15).

Daju se primjeri osjetila dodira i sluha. Osjetilo dodira može nam pružati razne informacije, kao na primjer bol, pritisak, temperaturu. Osim što nam omogućava da čujemo, osjetilo sluha specifično je po tome što nam daje informacije o položaju tijela i ravnoteži.

Conrad (1964) govori o važnosti senzorne integracije i općenito o važnosti uloge učitelja kao poticatelja da djeca istražuju svim svojim osjetilima. Djeca predškolske dobi istražuju nove stvari i ostvaruju iskustva dodirom, mirisanjem, kušanjem, slušanjem raznih zvukova i naravno gledanjem. Takav oblik ponašanja nastavlja se u prvom razredu i zbog toga je važno poticati djecu na takav oblik istraživanja i likovnog izražavanja. Kroz nastavne sate likovne kulture učitelji nastoje iskoristiti dječju sklonost igranju i istraživanju raznih materijala, pa tako i onih likovnih te im na taj način pomažu da nadodu do raznih ideja i njihovih likovnih ostvarenja. Ističe da najbolji dječji radovi nastaju kombiniranjem emocija i ostalih osjeta.

U ovom smislu valja spomenuti i pojam sinestezije, „psihološke pojave u kojoj se podražaji primaju u području jednog osjetila, a doživljavaju u području drugoga“ (Hrvatska enciklopedija, 2018). Pečjak (1981) u svojoj knjizi *Psihologija saznavanja* govori o raznim vrstama sinestezije: „u prvom redu je proučeno obojeno slušanje (sinopsija) i tonsko viđenje (fonopsija). Od ostalih fotizama i fonizama djelomično su proučene sinestezije vida i okusa, vida i mirisa, te sluha i okusa“ (Pečjak, 1981, str.133).

Pečjak (1981) opisuje kompleksnost sinestetičnih doživljaja iznoseći primjere autora (Osgood, Rostohar, Mc Kellar, Karwoski) iz raznih istraživanja:

- 1) za vrijeme slušanja brze glazbe sinestetičari doživljavaju likove s oštrim kutovima, a za vrijeme lagane glazbe okrugle likove,
- 2) jedni vide red boja koje „teku“ kroz vidno polje, a drugi vide spirale i puževske oblike,
- 3) buka električnog vozila je tamnosmeđa, zvrndanje automobila crno, govor nekih lica plav, drugih zelen, crven ili crn,
- 4) za vrijeme ptičjeg pjevanja doživljava razne boje,
- 5) ubod na gornjoj strani ruke uzrokovao je ljubičastu boju i miris na lavandu.

4.3.2. Likovna i glazbena umjetnost

Likovna i glazbena umjetnost, kao i neki drugi spoj dviju ili više umjetnosti, imaju svoje razlikovne i zajedničke točke. Primjerice, obje umjetnosti djeluju na nas

putem različitih osjetila, a ono što im je zajedničko su kompozicija, ton i ritam (Antunović, 2017).

Kako bi učenik najbolje spoznao sebe i svijet oko sebe potrebno je da sam misaono korelira sa svim sadržajima koji mu se nude. Učiteljeva uloga je usmjeriti ga tim putem na način da kroz nastavu povezuje sve moguće poveze sadržaje. Rupčić (2010) se osvrće na HNOS-ovu sugestiju integrirane nastave iznoseći potrebite karakteristike učitelja za njeno uspješno provođenje, a to su temeljno znanje i razumijevanje koreliranih sadržaja. Daje se primjer nerazumijevanja korelacije likovne i glazbene kulture:

„Tako imamo primjere da u povezivanju glazbe (slušanja?!) i likovne prezentacije djeca oponašaju pokrete dirigenta te zadržavajući mahanje samo umoče kist u boju te tako ostave tragove i stvore sliku. Dakle, sugerira im se euritmijsko – terapijski oblik *ponašanja*, umjesto spoznajno-istraživački kreativni oblik *rada*“ (Rupčić, 2010, str. 45).

Svrha i način povezivanja ove dvije umjetnosti nije u oponašanju pokreta ruku dirigenta s kistom u ruci umjesto dirigentskog štapića, već razumijevanje glazbene strukture pažljivim i od nastavnika vođenim slušanjem te njeno trasponiranje u likovni tekst s obzirom na glazbeni tekst kao poticaj.

„Slušanje glazbe kao strukture u trenutku strukturalnog povezivanja je imperativ i tada djeca slušaju tonove, njihove visine i trajanja, ritmove, dinamiku, fraze, motive i lajt motive, boje zvukova instrumenata, narav i tempo...a ne *doživljaj* i *osjećaj glazbe*, jer oni će svakako to ionako osjetiti – ali kao posljedicu jedne istraživačke avanture te praktički sekundarno istaknuti ev. programsko određenje glazbenog djela, ako postoji. Takvom analizom razumijevamo glazbeni tekst upravo onako kako to u trenutku stvaranja radi i umjetnik-kompozitor, a primjećujemo upravo ono što izvodi umjetnik-izvođač, i u tom smo slučaju jednaki analizi likovnog djela i likovnog teksta u analitičkom promatranju“ (Rupčić, 2010, str. 45).

Rupčić (2010) dalje navodi kako je za takav način rada ključna kompetentnost nastavnika za integrirane discipline koje koristi (u ovom slučaju glazba i likovnost). Također, da je pojam kreativnosti često sinonim za pojam slobode što je također

posljedica površnog shvaćanja pojma kreativnosti i nerazumijevanja struktura pojedinih disciplina.

Antunović (2017) navodi da povezivanje nastavnih sadržaja likovne kulture s glazbenom polazi od shvaćanja da je čovjeku za daljnji tijek života nužna integracija duhovnih snaga i aktivnosti kako bi mogao aktivno djelovati i odmaknuti se od uloge pasivnog promatrača.

4.3.3. Apstraktna umjetnost

Apstraktna umjetnost je termin koji se koristi za bilo koje umjetničko djelo (slika, skulptura) koje ne prikazuje prepoznatljive oblike i scene. Dok je Picasso smatrao da ne postoji takav oblik umjetnosti, kritičari umjetnosti su držali do toga da je sva umjetnost apstraktna. Svoju izjavu temelje na objašnjenju da je svako umjetničko djelo najgrublji prikaz onoga što autor toga djela vidi i prikazuje, a kao primjer daju djela Josepha Mallorda Williama Turnera (*Ship on fire, Snow storm – Steam Boat off a Harbour's Mouth*) i Claudea Moneta (*Watter-Lilies*) (Encyclopedia of art, 2018). Apstraktna umjetnost ostvaruje komunikaciju s emocijama i raspoloženjima koja je povezana sa specifičnim oblicima i figurama (Uusitalo, Simola, Kuisma, 2009).

Iako je sama teorija apstraktne umjetnosti poprilično jasna, da je to vrsta umjetnosti koja je odvojena od stvarnosti, u praktičnom radu situacija je drugačija. Postoji pomična skala apstraktne umjetnosti, od polu apstraktne umjetnosti do potpune apstrakcije. Apstraktna umjetnost može se podijeliti u šest kategorija od kojih su neke manje apstraktne od ostalih, no svima je ključno odvajanje umjetnosti od stvarnosti:

1) Krivuljasta apstrakcija

Ova kategorija je čvrsto povezana s Keltskom umjetnošću koja upotrebljava raspon apstraktnih motiva uključujući čvorove, isprepletene uzorke, spirale (uključujući Triskelion). Spomenuti motivi nisu bili izvorno Keltski već su ih upražnjavale kulture stoljećima prije njih, no Kelti su unijeli novi život u te uzorke. Činili su ih zapetljanijima i profinjenijima. Ti uzorci se kasnije pojavljuju kao dekorativni elementi oslikanih rukopisa, korica knjiga, tkanina, tapeta. Krivuljasta apstrakcija oprimjerena je beskonačnim uzorkom kao rasprostranjeno svojstvo Islamske umjetnosti (Encyclopedia of art, 2018).

2) Koloristički ili svjetlosno orijentirana apstrakcija

Koloristički i svjetlosno orijentirana apstrakcija oprimjerena je radovima Turnera i Moneta, koji koriste boju ili svjetlost tako da se objekti gube u vrtlogu boja te na taj način odvajaju svoje djelo od stvarnosti. Uz ova dva autora spominju se i Henri Matisse (njegovi fovistički radovi), Vasilij Kandinski (ekspresionistički radovi), Frank Kupka (jedan od prvih koji je napravio iznimno kolorističke apstraktne slike), Robert Delaunay (oslonio se na boju u svojim radovima kubističkog orfizma), Mark Rothko i Barnett Newman. Posljednja dva autora zaslužna su za nastajanje lirske apstrakcije (Encyclopedia of art, 2018).

3) Geometrijska apstrakcija

Osnovna forma ove kategorije je kubizam, a posebice analitički kubizam koji odbija linearnu perspektivu i iluziju prostorne dubine u slici. Geometrijsku apstrakciju karakterizira neprirodna predodžba, odnosno tipični geometrijski oblici kao što su krugovi, kvadrati, pravokutnici, trokuti. U tom smislu, ovaj tip umjetnosti izbacuje ikakav naturalistički oblik ili njegovu predodžbu i sastoji se isključivo i samo iz geometrijskih oblika te je radi toga najčišća forma apstrakcije. Za primjer se daju djela *Black Circle* čiji je autor Kazimir Maljevič (osnivač suprematizma) i *Broadway Boogie Woogie* autora Pietta Mondriana, *Composition VII (The Cow)* autora Thea Van Doesburga (osnivača de stijla i elementarizma), slike *Homage to the Square* autora Josefa Albersa i radovi op arta nastalog od strane Victora Vasarelya (Encyclopedia of art, 2018).

4) Emocionalna ili intuicijska apstrakcija

Ovaj intuitivan oblik umjetnosti obuhvaća mješavinu stilova čija je najčešća naturalistička tematika. U usporedbi s geometrijskom apstrakcijom koja je u potpunosti anti naturalistička, intuicijska apstrakcija budi prirodu ali na manje likovan način. Dva važna izvora za ovaj oblik apstrakcije su organska apstrakcija i nadrealizam. Najpoznatiji slikar ovakvog tipa umjetnosti je Mark Rothko (*Modern Bloks*), a od ostalih su navedeni Vasilij Kandinski (*Composition no.4, Composition VII*), Jean Arp (*Teller, Gabel and Nabel*), Joan Miro (*Woman*), Yves Tanguy (*Infinite Divisibility*), Henry Moore (*Three Standing Figures*) (Encyclopedia of art, 2018).

5) Pokretna– kaligrafska apstrakcija

Apstraktni ekspresionizam gdje proces stvaranja slike postaje mnogo više važan nego uobičajeno. Boja se nanosi na neuobičajene načine, rad s kistom je često vrlo slobodan i brz. Poznati američki predstavnici pokretnog slikanja su Jackson Pollock, osnivač akcijskog slikanja, i njegova žena Lee Krasner koja ga je inspirirala svojim načinom kapljičnog slikanja, špricanja. Spominju se i Willem de Kooning (*Woman series*), Robert Motherwell (*Elagy to the Spanish Republic series*). U Europi je ova kategorija predstavljena od strane Karel Appela djelom *Tachisme* (Encyclopedia of art, 2018).

6) Minimalistička apstrakcija

Ovaj oblik apstrakcije vraća nas u osnove avangardne umjetnosti, ogoljene od svih vanjskih odnosa i asocijacija. Vodi se mišlju - to je ono što vidiš, ništa više. Često uzima geometrijsku formu i dominira među kiparima iako uključuje i neke slavne slikare. Smatra se krajnjim oblikom apstrakcije (Encyclopedia of art, 2018).

4.3.4. Poučavanje likovne kulture kroz pogled Marka Rothka

Autorica Sarah Gotesmann (2018) proučavala je bilješke Marka Rothka za koje se smatra da pripadaju takozvanoj *The Scrabble Book*, jednom djeliću velikog projekta (usmjerenog prema razvijanju poučavanja likovne kulture) koji na kraju nije završen. Slikar porijeklom iz Ruskog Carstva, današnje Latvije, koji je živio i radio u Americi iznimno je cijenio dječje stvaralaštvo. Dobro je poznao dječje stvaralaštvo jer se i sam pronašao o poučavanju likovne kulture od predškolske dobi pa sve do kraja osnovnoškolskog obrazovanja. Divio se dječjem stvaralaštvu, svježini i novitetu koje je ono donosilo, autentičnosti svakog rada i emocionalnoj obojanosti koja je u njih unesena.

Rothko smatra da je svaki učenik sposoban napraviti umjetničko djelo, bez obzira na to je li njegov talent urođen ili je vješto vođen kroz profesionalno obučavanje. Umjetnost svoje temelje gradi na ljudskom iskustvu. Isto kao što djeca mogu brzo usvojiti priče i pjesme koje im se nude, s takvom lakoćom su svoja promatranja i

zamišljanja sposobni pretvoriti u zanimljiv likovni izričaj. Gotesmann (2018) ističe da je prema Rothku umjetnost čista sposobnost izražavanja, pretvaranje učenikovih emocija u vizualno iskustvo koje svi mogu razumjeti. Svoje nastavne sate organizirao je na način da je u određenoj prostoriji sve bilo spremno, svi radni materijali, a učenici su samo trebali odabrati svoje mjesto i početi slikati. Nije zadavao zadatke, davao je učenicima slobodan prostor za individualno izražavanje. S takvom dozom prilagodljivosti Rothko je kod svojih učenika ostvario da svaki od njih osvijesti i pronađe svoj vlastiti umjetnički stil. Takvim pristupom se odmaknuo od potiskivanja dječjeg stanja kreativnosti s usmjerenim likovnim obrazovanjem.

Gotesmann (2018) piše da je, prema Rothku, zadatak učitelja likovne kulture potaknuti učenikovo samopouzdanje. To je ostvario tako da je prvo izložio radove svojih učenika u samostalnoj izložbi, a zatim ih je predstavio i u sklopu svoje vlastite izložbe, pored svojih radova. Htio je da kritičari spoznaju da dobra umjetnost zahtijeva emocionalni intenzitet kako bi bila uspješna. Nadalje, kada je Rothko učio svoje učenike povijesti umjetnosti, trudio se prikazati im radove koji su slični njihovima i krenuo je od modernizma.

Istaknuto je, ipak, da iako izlaganje moderne umjetnosti učenicima može pomoći u stjecanju samopouzdanja i kreativnosti, ono može i omesti razvoj jedinstvenog stila učenika. U svrhu toga obeshrabruje svoje učenike od čina oponašanja viđenih djela u muzejima ili njegovih izvornih slika. Rothkova ideja nije bila da njegovi učenici nastave karijere u području umjetnosti, već je bio fokusiran na njegovanje niti misli njegovih učenika da duboko cijene umjetničko izražavanje (Gotesmann, 2018).

5. ISTRAŽIVANJE

Za potrebu ovog rada provedeno je istraživanje koje uključuje učitelje razredne nastave zagrebačkih osnovnih škola. Svaki učitelj trebao je ispuniti anketni upitnik i uz njega priložiti osobni izvedbeni program za likovnu kulturu. Svi podatci dobiveni anketama su statistički obrađeni (kvantitativna analiza), a izvedbeni programi su analizirani i paralelno uspoređeni s odgovorima iz anketnog upitnika (kvalitativna

analiza). Izvedbeni program služio je kao element provjere istinitosti navoda unutar anketnog upitnika. S obzirom na dobivene rezultate izneseni su zaključci.

5.1. Cilj

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati stavove učitelja razredne nastave o uporabi motiva i poticaja unutar nastavnog predmeta Likovna kultura te utvrditi zastupljenost nevizualnih motiva i poticaja unutar istog.

5.2. Problemi istraživanja

Polazište ovog istraživanja su anketni upitnici i individualni izvedbeni programi učitelja razredne nastave. Jedan dio istraživanja obuhvaća usporedbu istinitosti tvrdnji iznesenih u anketnom upitniku sa priloženim izvedbenim programom. Drugi dio bavi se ispitivanjem stavova učitelja razredne nastave, putem anketnog upitnika, o motivima i poticajima te njihovoj praktičnoj primjeni u nastavi likovne kulture. Na taj način dolazi se do zaključka u kojoj mjeri se ostvaruju sati likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima i zašto je tome tako.

5.3. Hipoteze

Ovo istraživanje polazi od hipoteze da se u razrednoj nastavi likovne kulture nevizualni motivi i poticaji koriste rijetko ili se uopće ne koriste. Smatra se da je tome tako jer je za nevizualne motive i poticaje potrebno više pripreme pa se iz tog razloga učitelji prije odlučuju na vizualne poticaje i motive. Ukoliko se učitelji odluče za nevizualne motive i poticaje, to su najčešće emocije.

H1: U razrednoj nastavi likovne kulture nevizualni motivi i poticaji koriste se manje od vizualnih.

H2: Učiteljice/učitelji u razrednoj nastavi prije se odlučuju za vizualne motive i poticaje radi manjeg stupnja složenosti pripreme za sat.

H3: Od nevizualnih motiva i poticaja učitelji najčešće koriste emocije.

6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

6.1. Uzorak ispitanika

Istraživanje se provelo u četiri zagrebačke škole na uzorku od dvadeset učiteljica/učitelja (N=20) razredne nastave.

Tablica 1: Deskriptivna statistika uzorka prema spolu, godinama radnog iskustva učitelja i broju razrednog odjela koji ispitanici vode

		f	f%
Spol	muški	2	10
	ženski	18	80
Godine radnog iskustva	0 - 10 g.	3	15
	11 - 20 g.	3	15
	21 - 30 g.	8	40
	31 - 40 g.	6	30
Razredni odjel	1.	5	25
	2.	3	15
	3.	8	40
	4.	4	20

Tablica 1 prikazuje spol i godine radnog iskustva ispitanika te razredne odjele koje oni vode. Stupac f prikazuje broj ispitanika, a stupac f% daje prikaz postotaka. Primjetno je da je veći broj ženskih ispitanika u odnosu na muške te da prevladavaju učitelji od dvadeset i jedne do trideset godina radnog iskustva. Najviše je prikupljeno izvedbenih programa za treće razrede osnovne škole, a najmanje za druge.

6.2. Instrumenti

Instrumenti ovog istraživanja su anketni upitnik i individualni izvedbeni program svakog učitelja. Podatci za istraživanje prikupljeni su iz školske dokumentacije te se pri analizi podataka koristila metoda uspoređivanja izvedbenog programa s navedenim u anketnom upitniku. Na taj način ispitana je prva hipoteza, odnosno izvedbenim programom se potvrđuje istinitost izjašnjenog kroz upitnik. Za daljnji tijek istraživanja ključan je anketni upitnik, kojim je ispitana druga hipoteza. Treća hipoteza ispituje se pomoću izvedbenog programa. Anketa se sastoji od 26 pitanja otvorenog, zatvorenog i kombiniranog tipa.

6.3. Postupak obrade podataka

Ovo istraživanje je kvalitativnog i kvantitativnog tipa. U kvalitativan dio istraživanja spadaju individualni izvedbeni programi svakog sudionika, učitelja. Kvantitativan dio podrazumijeva anketni upitnik koji se usko veže za prethodno navedeni izvedbeni program. Istraživanje je provedeno od travnja do svibnja 2018. godine. Anketiranje, prikupljanje, unos i obradu podataka provela je autorica. Podatci iz anketa uneseni su u Excel radi bolje preglednosti, a program je naknadno poslužio za statističku obradu podataka. Za analizu podataka upotrijebljena je deskriptivna statistika.

7. REZULTATI I RASPRAVA

Anketa započinje pitanjem zatvorenog tipa. Na samome početku ankete ispitanici daju informacije koje od tri skupine motiva najviše koriste. Kao što je i bilo pretpostavljeno u prvoj hipotezi, u razrednoj nastavi likovne kulture nevizualni motivi i poticaji koriste se manje od vizualnih. Odmah nakon odgovorenog pitanja pregledan je i izvedbeni program koji u većini slučajeva podupire dan poredak motiva i poticaja.

Tablica 2: Učestalost korištenja motiva i poticaja u nastavi likovne kulture

Pitanje	Ponuđeni odgovori		Moguće kombinacije	f	f%
Poredajte po učestalosti korištenja slijedeće motive i poticaje u nastavi likovne kulture.	Vizualni motivi i poticaji	1	123	8	40
			132	8	40
	Nevizualni motivi i poticaji (osjeti mirisa, opipa, osjećaji, glazba...)	2	213	2	10
			231	0	0
	Likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj	3	312	1	5
			321	1	5

Ovaj tablični prikaz daje pitanje, ponuđene odgovore i moguće kombinacije. Ukoliko motive i poticaje označimo brojkama 1, 2 i 3; 1 predstavlja vizualne, 2 nevizualne, 3 likovne i kompozicijske elemente. Poredak je moguće izvršiti u 6 kombinacija, a iz ovog prikaza vidljivo je da su prve dvije odabrane najviše puta. Prva kombinacija, 123, odabrana je osam puta što iznosi 40% ispitanika. Ista situacija se događa i s drugom, 132, koja također iznosi 40% ispitanika. Za treću kombinaciju odlučilo se dvoje ispitanika što daje 10% ispitanika, a za petu i šestu kombinaciju se za svaku odlučio svega po jedan ispitanik (5%). Četvrta kombinacija poretka nije niti jednom odabrana. Nakon ispisivanja svih mogućih kombinacija, uzeti su priloženi izvedbeni programi uz svaku anketu. Od 35 sati likovne kulture koji su tablično predviđeni vrlo ih se malo izvodi s nevizualnim motivima i poticajima. Broj najviše izvedbenim programom planiranih sati s nevizualnim motivima i poticajima je četiri te nosi udio od 10%, dok je najučestalija brojka dva i ona je prisutna kod 45% ispitanika. Tri sata s nevizualnim motivima i poticajima broji samo jedan izvedbeni program, odnosno 5%, a svega 15% ispitanika u izvedbenom programu ima predviđen jedan sat s nevizualnim motivima i poticajima. Ostatak postotka, 25%, pripada izvedbenim programima koji ne sadrže niti jedan sat s nevizualnim motivima i poticajima.

Bez obzira na priloženo, većina učitelja odabire kombinacije koje nisu u skladu s njihovim izvedbenim programima. Tako, na primjer, učitelji koji odabiru kombinaciju

213 u svom izvedbenom programu imaju predviđena samo jedan ili dva sata s nevizualnim poticajima, a u poretku daju do znanja da ih po učestalosti koriste više nego vizualne. Zapravo je najrealnija kombinacija i prikaz istinitosti korištenja nevizualnih motiva i poticaja kombinacija 132, gdje se u nastavi likovne kulture po učestalosti korištenja vizualni motivi i poticaji nalaze na prvome mjestu, likovni i kompozicijski elementi na drugom i nevizualni motivi i poticaji na posljednjem mjestu. Na temelju navedenog prihvaća se prva hipoteza.

Anketni upitnik nastavlja se pitanjima zatvorenog tipa višestrukog odabira. U upitniku je ponuđeno šest odgovora, no u tabličnom prikazu nalaze se samo oni koje su ispitanici odabrali.

Tablica 3: Vrijeme potrebno za pripremu za sat likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima

Pitanje	Ponuđeni odgovori	f	f%
Pripremanje za sat likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima oduzima mi:	Ne oduzima mi vrijeme (pripremam se neposredno prije sata)	1	5
	Do 30 minuta	10	50
	Do 1 sat	6	30
	Do 2 sata	3	15

Tablica 4: Vrijeme potrebno za pripremu za sat likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima

Pitanje	Ponuđeni odgovori	f	f%
Pripremanje za sat likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima oduzima mi:	Ne oduzima mi vrijeme (pripremam se neposredno prije sata)	1	5
	Do 30 minuta	7	35
	Do 1 sat	10	50
	Do 2 sata	2	10

Najviše učitelja (50%) se izjasnilo da im za pripremu sata likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima treba do 30 minuta, a u slučaju pripreme za sat s nevizualnim motivima navedeno se vrijeme udvostručuje. Učiteljica koja je za oba pitanja dala odgovor da joj priprema ne oduzima vrijeme, odnosno da se priprema neposredno prije sata, ima 37 godina radnog iskustva. S obzirom na to da ne postoji uvid u likovne radove njenih učenika, ne može se sa sigurnošću reći provode li se nastavni sati korektno u odnosu na navedeno potrebno vrijeme za pripremanje. Ispitanici kojima je za pripremu potrebno do 2 sata za oba tipa motiva i poticaja, godine radnog iskustva kreću se u rangu od 3 do 23 godine.

Na naredna dva pitanja svi ispitanici odgovaraju isto. Jednostavnije im je pripremiti se za sat likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima, nego s nevizualnim. Likovne probleme jednostavnije je objasniti pomoću vizualnih motiva. Ipak, jedna učiteljica napisala je komentar da je jednostavnost objašnjavanja uvjetovana nastavnom jedinicom i likovnim problemom.

Ukoliko usporedimo Tablicu 3 i Tablicu 4, možemo zaključiti da za pripremanje sata likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima iziskuje više vremena nego zapripremanje s vizualnim motivima. S obzirom na to i stopostotnu odabranost neposredno navedenih pitanja, *prihvaća se druga hipoteza da se učiteljice/učitelji u razrednoj nastavi prije odlučuju za vizualne motive i poticaje radi manjeg stupnja složenosti pripreme za sat.*

Nadalje slijedi Likertova skala stavova koja se sastoji od niza 7 tvrdnji. Skala od 5 stupnjeva, gdje 1 označava u potpunosti se ne slažem, 2 uglavnom se ne slažem, 3 niti se ne slažem, niti se slažem, 4 uglavnom se slažem i 5 u potpunosti se slažem. S obzirom na to da se u pitanjima nalazi termin *često* i da svaka osoba ima svoje obrazloženje istog, a prije samih pitanja nije napisana legenda što pojam *često* podrazumijeva, rezultati ovog skupa pitanja nisu relevantni i zbog toga se ne iznose u ovome radu.

Anketni upitnik nastavlja se s otvorenim tipom pitanja. Budući da su u tvrdnjama Likertove skale navedene samo neke od mogućnosti motiva i poticaja, idući opus pitanja ispitanicima daje mogućnost navođenja motiva i poticaja koje koriste u izvođenju nastave likovne kulture, a da oni nisu spomenuti.

Od dodatnih vizualnih motiva i poticaja u nastavi likovne kulture učitelji navode metodu rada u realizaciji nastavnog sata (pripovijedanje o onome što nas okružuje) i sredstva za rad (medije - računalo, TV, dječje časopise, knjige, novine, film, kazališne predstave, PowerPoint prezentacije, plakate i modele pri slikanju/crtanju portreta. U izvođenju nastave likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima navode se prepričavanje snova, CD player, priče i pjesme, snimke zvukova iz prirode i računalo. Učestalo se koriste CD player i računalo (u svrhu reproduciranja zvukova) te pjesme i priče, a ponekad se prepričavaju snovi.

Na pitanje koje bi likovne umjetnike iz povijesti umjetnosti izabrali kao omiljene, ispitanici navode slijedeće:

Tablica 6: Omiljeni likovni umjetnici iz povijesti umjetnosti

Navedeni umjetnici	f	f%
Vincent van Gogh	7	35
Pablo Picasso	6	30
Claude Monet	5	25
Leonardo da Vinci	4	20
Henri Matisse	3	15
Vasilij Kandinski	3	15
Salvador Dali	3	15
Andy Warhol	2	10
Ivan Meštrović	2	10
Piet Mondrian	2	10
Paul Cezanne	2	10
Gustav Klimt	1	5
Ray Lichtenstein	1	5
Alphonse Mucha	1	5
Henri de Toulouse Lautrec	1	5
Joan Miro	1	5
Vasko Lipovac	1	5
Josip Botteri Dini	1	5
Emanuel Vidović	1	5
Victor Vasarely	1	5
Boris Bućan	1	5
Vlaho Bukovac	1	5
Rembrandt van Rijn	1	5
Edouard Manet	1	5
Alexander Calder	1	5
Branko Ružić	1	5
Ivan Rabuzin	1	5
Ondrej Mares	1	5
Edvard Munch	1	5
Pierre-Auguste Renoir	1	5
Edgar Degas	1	5

Vidno je da se radi o otvorenom tipu pitanja, što znači da su ispitanici bili slobodni u broju umjetnika koje navode. Tablica 6 prikazuje likovne umjetnike koje su ispitanici naveli kao omiljene, a u istom retku pojedinog umjetnika nalazi se broj koliko ispitanika je zapisalo njegovo ime te postotak unutar sveukupnog broja ispitanika. Najviše ispitanika, njih 35%, navelo je Vincenta van Gogha kao omiljenog likovnog

umjetnika. Slijedi Picasso kojeg je navelo 30% ispitanika, zatim Monet (25%), da Vinci (20%), Matisse, Kandinski i Dali koje navodi 15% ispitanika. Meštrovića, Mondriana i Cezannea navodi 10% ispitanika, a ostali su navedeni od strane samo jednog ispitanika (što čini 5%).

Tablica 7: Broj navedenih likovnih umjetnika po ispitaniku

Broj navedenih umjetnika	Ispitanici (f)	f%
-	2	10
1	3	15
2	5	25
3	2	10
4	3	15
5	2	10
6	2	10
7	1	5

Tablica 7 u prvom stupcu označava broj navedenih umjetnika po osobi, drugi stupac koliko je ispitanika navelo taj broj umjetnika i treći stupac prikazuje postotak koliko je ispitanika navelo određeni broj likovnih umjetnika. Raspon navedenih umjetnika kreće se od 0, odnosno nepostojećeg odgovora (-), do 7. Iz tablice se može iščitati da jenajzastupljenija brojka navedenih umjetnika 2, a to iznosi 25% ispitanika. Samo jedan ispitanik je naveo 7 umjetnika, što čini 5% od ukupnog broja ispitanika. Postotak od 15% uzimaju brojke 1 i 4 navedenih umjetnika, a 10% brojke 3, 5 i 6 navedenih umjetnika. Dva ispitanika nisu dala odgovor.

U slijedećem pitanju ispitanici su trebali izdvojiti omiljena razdoblja u povijesti umjetnosti. S obzirom na to da je prethodno pitanje iziskivalo omiljene umjetnike, pretpostavka je da će ispitanici spojiti razdoblje s navedenim likovnim umjetnikom.

Tablica 8: Omiljena razdoblja u povijesti umjetnosti

Razdoblja	Prvaci	f	f%
Novi vijek	Renesansa	3	15
	Barok	1	5
	Neoklasicizam	1	5
Modernizam	Romantizam	3	15
	Impresionizam	8	40
	Postimpresionizam	1	5
	Moderna	1	5
20. stoljeće	Ekspresionizam	1	5
	Kubizam	5	25
	Apstrakcija	1	5
	Pop art	1	5
	Op art	1	5

Na pitanje koja biste razdoblja u povijesti umjetnosti izdvojili kao omiljena, 95% ispitanika (19) navelo je pravce, dok je samo 5% (1) navelo razdoblje. Tablica 8 prikazuje razdoblja te pravce koje su ispitanici naveli unutar samih razdoblja. Treći i četvrti stupac prikazuju brojčanu vrijednost i postotak pojedinog navedenog razdoblja/pravca. Iz tablice možemo vidjeti da je najviše puta naveden impresionizam (40% ispitanika), zatim kubizam 25% te romantizam navodi 15% ispitanika, a ostali pravci uzimaju udio od 5% svaki (odnosno, navedeni su samo jednom). Od 18 ispitanika koji su naveli omiljene likovne umjetnike njih čak 39% nije navelo razdoblje ili pravac kojem taj umjetnik ili umjetnici pripadaju. Ostali ispitanici, njih 61%, naveli su pripadajuće razdoblje ili pravac/pravce za umjetnika/umjetnike koje su naveli.

U kojem razredu (1.-4.) više praktirate rad s nevizualnim motivima kao poticajem, iduće je pitanje u anketnom upitniku. Slijedi tablični prikaz.

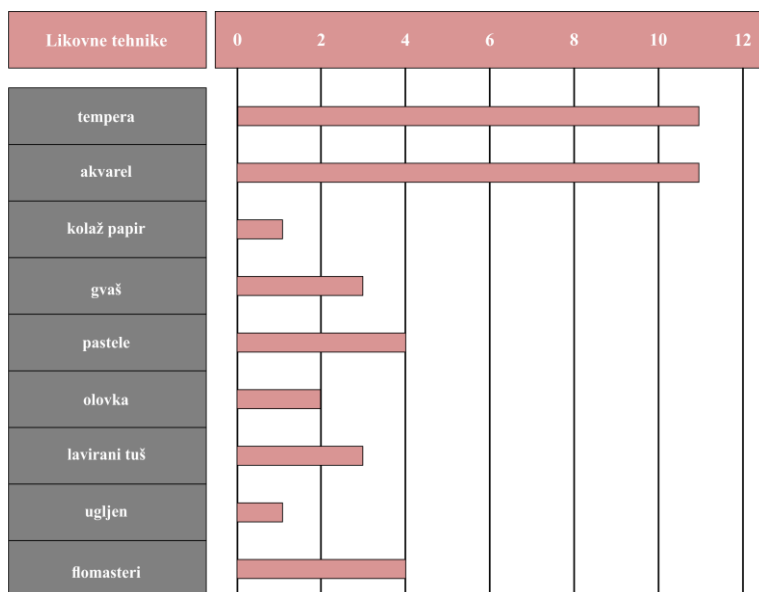
Tablica 9: Practiciranje rada s nevizualnim motivima kao poticajem

Razred	Practiciranje rada s nevizualnim motivima kao poticajem															
1.																
2.																
3.																
4.																

Tablica 9 prikazuje u kojem se razredu najviše prakticira rad s nevizualnim motivima kao poticajem. U prvom stupcu navedeni su razredi, a svaki naredni obojani stupac predstavlja jednog ispitanika i njegova obojana vrijednost daje odgovor u kojim razredima on najviše prakticira takav oblik rada. Najviše ispitanika (35%) navelo je da rad s nevizualnim motivima kao poticajem više prakticiraju u četvrtom razredu. Šest ispitanika (30%) izjasnilo se tako za treći i četvrti razred. Prvi razred, kombinacija prvog i drugog te drugog i četvrtog razreda navedena je svega jednom. Da rad s nevizualnim motivima kao poticajem prakticiraju u svim razredima podjednako navele su tri osobe (15%) i jedna osoba nije odgovorila na pitanje.

Likovne tehnike se prema području rada mogu podijeliti na crtačke, slikarske, grafičke i tehnike prostorno-plastičkog oblikovanja (Jakubin, 2000).

Grafikon 1: Likovne tehnike u radu s nevizualnim poticajima

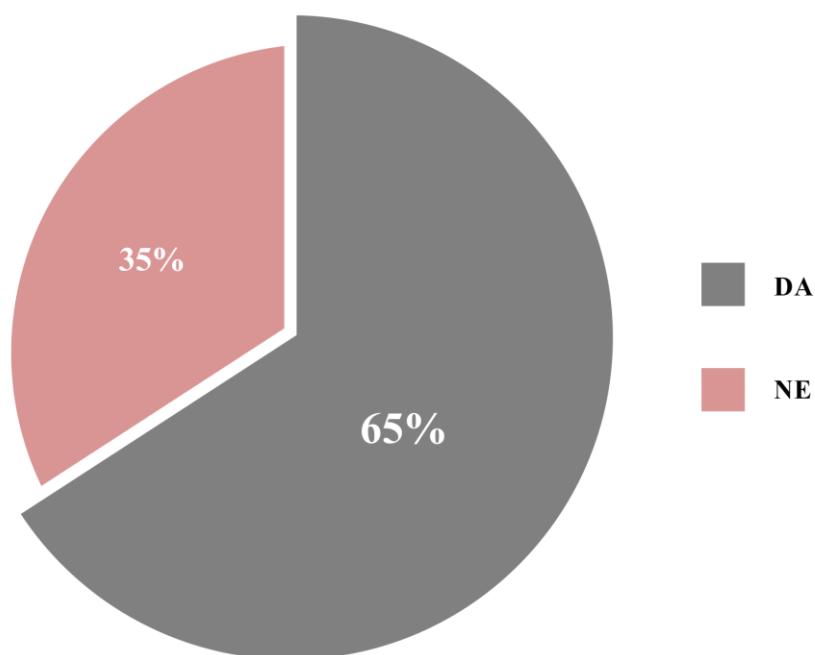

Naredno pitanje je otvorenog tipa, postojala je mogućnost navođenja jedne ili više tehnika. Na pitanje koje likovne tehnike preferirate u radu s nevizualnim poticajima neki od odgovora bili su *kombinirane tehnike, teško je reći, sve podjednako, razne*; no oni nisu uvršteni u Grafikon 1. Grafikon 1 prikazuje navedene tehnike koje učitelji preferiraju u radu s nevizualnim motivima kao poticajem. Najzastupljenije tehnike su one slikarske, tempera i akvarel, za koje se izjasnilo jedanaest ispitanika. Slijede pastele i flomasteri koje su navela četiri ispitanika, zatim gvaš i lavirani tuš navode tri ispitanika. Najmanje navoda imale su olovka (dva ispitanika), ugljen i kolaž papir (jedan ispitanik). Dvoje ispitanika su kao odgovor naveli da koriste *razne i kombinirane tehnike*, no niti jedna nije spomenuta. Jedan ispitanik napisao je da je *teško reći, sve podjednako*. Dva ispitanika nisu napisala nikakav odgovor. Kakve su to kombinirane tehnike prisutne u organiziranju sata s nevizualnim motivima i poticajima koji uopće nije predviđen osobnim izvedbenim programom? Od navedenih likovnih tehnika četiri su crtačke, a ostalih pet tehnika spadaju u kategoriju slikarskih.

Slijedeća tri pitanja su kombiniranog tipa. Zatvoreni dio pitanja odnosi se na odgovor DA ili NE, a otvoreni dio pitanja daje mogućnost komentara.

Grafikon 2: Zapostavljenost rada s nevizualnim motivima

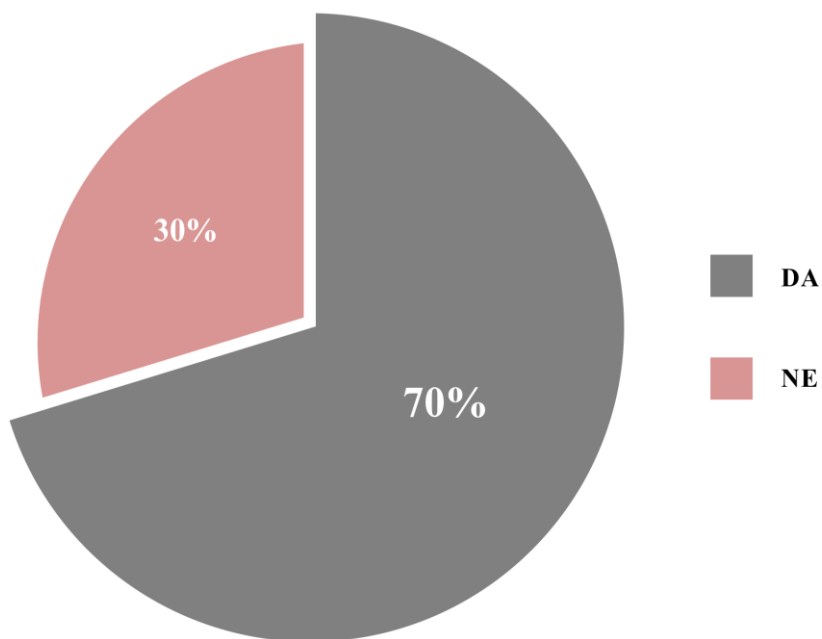
Smatrate li da je rad s nevizualnim motivima zapostavljen?

Grafikon 2 prikazuje da od sveukupnog broja ispitanika, njih trinaest (65%) je odgovorilo da smatraju da je rad s nevizualnim motivima zapostavljen, dok se preostalih sedam (35%) izjasnilo kako smatraju suprotno. Pitanje je s dodatkom komentara, a isti je bio napisan samo od strane ispitanika koji smatraju da je rad s nevizualnim motivima zapostavljen. Ispitanici navode: „*Ne znam zašto.*“, „*Potrebno je više pripreme za sat te je djeci teže prezentirati.*“, „*Zato što je djeci apstraktan. Djeca su sve više nezainteresirana za likovno izražavanje.*“. Zanimljivo je kako skoro upola manji broj ispitanika smatra da rad s nevizualnim motivima nije zapostavljen, a kroz svoje izvedbene programe nemaju isplaniran niti jedan sat s nevizualnim motivima ili brojka planiranja doseže 3. S druge strane, ispitanik koji smatra da je rad s nevizualnim motivima zapostavljen ima isplaniran maksimalan broj sati (4), u odnosu na ostale, s navedenim motivima i poticajima.

Grafikon 3: Izvođenje sati s nevizualnim poticajima

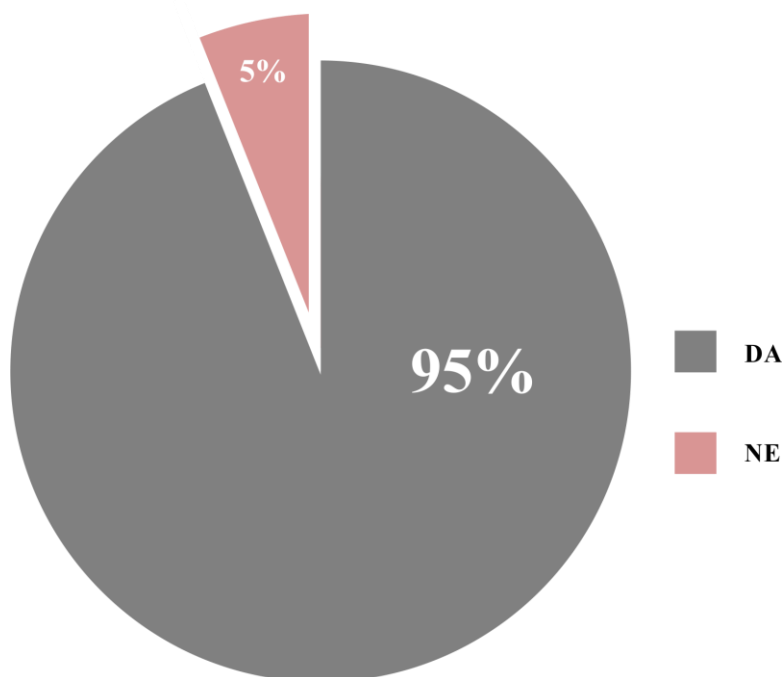
Smatrate li da biste trebali izvoditi više sati s nevizualnim poticajima?

Grafikon 3 prikazuje da većina učitelja, njih četrnaest (70%) , smatra da bi trebali izvoditi više sati s nevizualnim poticajima. Svoj odgovor potkrijepili su komentarima: „Često pribjegavam lakšim rješenjima.“, „Prisutno je ograničenje satnicom.“, „Nedovoljan broj sati likovne kulture.“. Ostalih šest ispitanika (30%) smatra da ne bi trebali izvoditi više sati s nevizualnim poticajima, a jedna osoba daje komentar: „Sama diktiram učestalost.“.

Grafikon 4: Stavovi o potencijalnoj edukaciji

Biste li željeli obogatiti svoja saznanja o područjima koja rjeđe izvodite?

Grafikon 4 prikazuje da bi 95% ispitanika željelo obogatiti svoja saznanja o područjima koja rjeđe izvode. Iz tog odgovora, a i onih prethodnih, možemo zaključiti da je učiteljima razredne nastave potrebna dodatna edukacija veze nastavnog predmeta Likovna kultura. Ispitanici su se skoro u potpunosti izjasnili kako bi htjeli područja koja rjeđe izvode, odnosno s kojima nisu toliko upoznati, obogatiti dodatnim saznanjima. U sklopu tog odgovora bilo bi korisno da se organiziraju seminari na kojima će se učitelje educirati o temama ovog nastavnog predmeta.

Nakon obrade anketnog upitnika i pregleda individualnih izvedbenih programa valja nadodati i sljedeće:

Tablica 10: Nevizualni motivi prema razredima

1. razred	2. razred	3. razred	4. razred
osjećaj ljubavi/ljubav	ljubav i ravnodušnost	ritam u glazbi	sreća i tuga
sreća i tuga	sreća i tuga	hrapavo – glatko	
tuga		tempo u glazbi	
doživljaj glazbe			
zvukovi koje čujem			

Iz Tablice 10 je primjetno kako su u svim razredima nevizualni motivi usmjereni na emociju kao prateći element, osim u trećem. Treći razred je u potpunosti odcijepljen od tog elementa. U prvome razredu kao nevizualni motivi navode se emocije (ljubav, sreća, tuga) i glazba (doživljaj, zvukovi koje čujem). U drugome razredu kao nevizualni motivi navode se samo emocije (ljubav, ravnodušnost, sreća, tuga). Četvrti razred broji samo jedan nevizualan motiv – također se navode emocije, sreća i tuga.

Od sveukupnog broja nevizualnih motiva koji se spominju kroz izvedbene programe dvadeset ispitanika, i međusobno se ponavljaju, najčešće se navode emocije. Prema tome, prihvaća se i treća hipoteza koja glasi da od nevizualnih motiva i poticaja učitelji najčešće koriste emocije.

Sama narav rada, koji nastaje nevizualnim poticajem, usmjerena je na način rada prema izmišljanju te podrazumijeva apstraktnu kompoziciju koja nije bliska učiteljima u njihovom obliku provođenja nastave. O tome bi se također moglo napraviti istraživanje koje bi to vrlo vjerojatno potvrdilo. Apstraktne kompozicije u radu u nastavi likovne kulture su zapostavljene zbog više razloga, a najvjerojatniji je da apstraktna umjetnost nije bliska učiteljima koji nemaju likovnog iskustva. Na primjer, koliko često u motivaciji učitelj pokazuje i analizira apstraktnu sliku ili skulpturu? Dobiveni rezultati također pokazuju da se učitelji nerado pripremaju za takvu vrstu zadatka. Nije istraženo

koji su razlozi za takvo izbjegavanje, ali je za pretpostaviti da je razlog nerazumijevanje likovnosti apstraktnog rada. S obzirom na to da je prošlo točno stotinu godina nakon pojave apstrakcije u likovnoj umjetnosti, njeno nerazumijevanje je neopravdivo. Uzrokistog je program umjetničkih katedra na učiteljskim studijima koji ne uspijeva studente – buduće učitelje u dovoljnoj mjeri senzibilizirati za apstraktno komponiran likovni tekst. Razlog tomu je i što studenti koji upisuju studij u sklopu Učiteljskog fakulteta dolaze iz srednjih i osnovnih škola koje također ne razvijaju u dovoljnoj mjeri senzibilitet za shvaćanje apstraktne likovnosti. Rezultat takvog propuštanja razvojamoze biti izostanak mentorske kompetentnosti za takvu vrstu rada. Iako likovnost apstrakcije svojom otvorenosću likovnog teksta autoru omogućuje njegovo izuzetno točno prokazivanje likovne osjetljivosti i sposobnosti, razvitak senzibilnosti za nju jednakle, i dalje zapostavljen u daljnjem obrazovanju učitelja. Ovakvim pristupom smo u „začaranom krugu“ te se tako i dalje nastavlja nerazvijanje senzibiliteta za likovnost apstrakcije.

Emocije koje u takvom načinu rada (prema izmišljanju) i poticaju (nevizualno kao poticaj) postaju temeljni pokretač, a ne samo podrška u izvođenju, neposredno pokazuju da je obrazovanje za umjetnost i kreativnost najučinkovitiji način da se (i) emocije nauče koristiti kao alat. Djeca s takvom sposobnošću postižu veći stupanj kompetentnosti prilikom ostvarivanja svojih ideja te se lakše odupiru tuđim idejama i nagonu za kopiranjem.

7.1. Osvrt na prikupljene izvedbene programe

Od svih prikupljenih izvedbenih programa njihov način organizacije može se podijeliti u sedam kategorija. Struktura programa uglavnom kod svih sadržava cjelinu temu i ključne pojmove. To su nazivi stupaca prema kojima se dalje upisuju sadržaji. Neki od naziva unutar svog stupca sadrže i motive, no oni nisu zasebno kategorizirani. Nije navedeno kakve je vrste motiv, već je samo upisan kao jedna riječ (ili njih više, ovisno o temi). Kroz proučavanje izvedbenih programa primjetne su slijedeće kategorije:

- 1) Mjesec, cjelina/tema, ključni pojmovi, obrazovna postignuća/ishodi učenja, nastavna jedinica, izvori, korelacija,

- 2) Redni broj sata, cjelina, likovno područje, nastavna tema, motiv, tehnika, likovni problem/ključni pojmovi,
- 3) Nastavna cjelina/nastavna tema, obrazovna postignuća/ishodi učenja, nastavna jedinica/mjesec,
- 4) Mjesec, vizualno kao poticaj, likovni i kompozicijski elementi kao poticaj, nevizualno kao izvor motiva, likovno područje, likovno-tehnička sredstva i likovne tehnike, likovni problemi, metode rada, način rada, pripomene za realizaciju,
- 5) Mjesec, redni broj sata, nastavno područje, tema, ključni pojmovi, motiv, tehnika,
- 6) Redni broj sata, nastavna cjelina, nastavna tema, nastavna jedinica, ključni pojmovi, obrazovna postignuća/ishodi učenja,
- 7) Redni broj sata, nastavna cjelina/nastavna tema, ključni pojmovi, obrazovna postignuća/ishodi učenja, nastavna jedinica, izvori, korelacija.

Najčešći oblik izvedbenog programa strukturiran je kao i prva navedena kategorija, slijede druga i sedma kategorija, petom su se poslužila dva ispitanika, a ostalo je priloženo od strane jednog ispitanika. Svaki proučeni izvedbeni program unutar sebe sadržava likovne probleme (znaju biti navedeni i kao ključni pojmovi), tehniku i motive, iako to na prvu (u glavnoj podjeli naziva stupaca) ne izgleda tako. Većina izvedbenih programa doslovno je preuzeta iz priručnika. Neki ispitanici potrudili su se kopirati tablicu i kroz nju provesti minimalne promjene u odnosu na sadržaje koje im nudi priručnik.

Kod prve kategorije spomenut je izvor, no kao jedini navedeni spominje se udžbenik čiji se broj stranica tablično raspoređuje do zadnjeg retka. Polja koja su slobodno označena, odnosno za teme za koje udžbenik nema neki prijedlog motiva i izvora, ostavljena su prazna. Oba izvedbena programa unutar iste škole imaju jednak broj navedenih nevizualnih motiva i poticaja bez obzira na to što se razredni odjeli za koje su predviđeni razlikuju. Preostala četiri izvedbena programa te kategorije priložena su unutar iste škole. Svaki razred broji drugačiju brojku nevizualnih motiva i poticaja. Kod istih razreda izvedbeni program se podudara.

Druga kategorija strukture također je preuzeta iz priručnika. Unutar iste škole, za iste razrede nije predviđen niti jedan nevizualni motiv kao poticaj. Ostatak priloženih programa s ovakvom strukturom broje još dvije škole, a svaka u odnosu na razred za koji je predviđen ima drugačiji broj navedenih nevizualnih motiva i poticaja.

Posljednja kategorija prisutna je kod iste škole i istih razreda koje ispitanici vode. U priloženim izvedbenim programima nije prisutno nikakvo odstupanje, stoga se može zaključiti da svi učitelji rade prema istom programu.

Struktura izvedbenog programa koja je primjetna u dva primjerka prisutna je unutar iste škole i razreda, te ima isti broj planiranih nevizualnih motiva kao poticaja.

Preostali izvedbeni programi koji su prikupljeni pratili su riječi učiteljica koje govore kako se njihovi likovni radovi razlikuju od sadržaja unutar samog programa. Dani program je baza za upisivanje podataka, on se po satima upisuje u e-dnevnik u svrhu administracije. U učionici se događa nešto sasvim drugačije. Svi primjeri radova koji su doneseni odgovaraju vizualnim motivima, niti jedan nije spadao u skupinu nevizualnih.

Kao jedan od izvedbenih programa priložen je jedan koji svojom strukturom i sadržajem odskače od ostalih. Naime, u istom nisu uopće navedeni motivi, likovno područje niti tehnika. Baš iz tog razloga nije proveden kroz gore navedene kategorije.

Samo je jedan priloženi izvedbeni program svojom strukturom odgovarao strukturi koja se spominje na učiteljskom studiju i koriste je studenti Učiteljskoga fakulteta. Svi ostali izvedbeni programi imaju strukturu preuzetu iz priručnika. Neki učitelji znaju izmijeniti neke stavke predloženog izvedbenog programa, no to je rijedak slučaj. Kroz razgovor s ispitanicima tijekom prikupljanja podataka za istraživanje, većina njih nije iz prve shvatila što je za istraživanje potrebno. Donoseći svoje izvedbene programe govorili su kako oni ni sami nisu sigurni kako bi izvedbeni program trebao izgledati, te da je to najveći razlog zašto ga prisvajaju iz priručnika. Kada im je predočena struktura izvedbenog programa kakav koriste studenti učiteljskog studija, komentirali su da oni nisu nikada vidjeli takvu strukturu te da bi ona bila vrlo korisna da su je vidjeli prije.

8. ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem ispitana je zastupljenost nevizualnih motiva i poticaja u razrednoj nastavi likovne kulture. Mjerni instrument, anketni upitnik, „sretno“ se preklapio s izvedbenim programima koje su učitelji priložili. Na taj način provjerena je istinitost onoga što je ispitano anketnim upitnikom. Rezultati dobiveni analizom anketnog upitnika i izvedbenih planova potvrdili su na početku postavljene pretpostavke, hipoteze. U razrednoj nastavi likovne kulture nevizualni motivi i poticaji koriste se znatno manje od vizualnih motiva. Najčešći odabrani poredak učestalosti korištenja motiva i poticaja u nastavi likovne kulture podrazumijeva vizualne motive i poticaje na prvome mjestu, a drugo i treće mjesto dijele likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj te nevizualni motivi i poticaji. Nakon obrade izvedbenih programa, primjetna je veća zastupljenost likovnih i kompozicijskih elemenata kao motiva i poticaja u odnosu na nevizualne. Zašto je tome tako, ispitanici ističu kako je lakše pripremiti se za sat likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima, nego s nevizualnim. Također, ističu kako im je jednostavnije objasniti likovne probleme vizualnim putem. Prema obrađenim podacima, priprema za sat likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima zahtijeva duplo više vremena od pripreme s vizualnim. Time se prihvaća i druga hipoteza, da se učiteljice/učitelji u razrednoj nastavi prije odlučuju za vizualne motive i poticaje radi manjeg stupnja složenosti pripreme za sat. Ispisivanjem svih nevizualnih motiva koji se spominju kroz izvedbene programe vidno je da su najzastupljenije emocije (sreća, tuga, ljubav, ravnodušnost), zatim slijede glazba i ostali oku nevidljivi poticaji (hrapavo-glatko). Zanimljivo je kako niti jedan izvedbeni program za treći razred ne sadrži emocije kao prateći element nevizualnih motiva i poticaja, dok su ostali razredi obojani elementom emocija. Prihvaća se i posljednja hipoteza, da od nevizualnih motiva i poticaja učitelji najčešće koriste emocije.

Zanimanje učitelja vrlo je složen i jedinstven posao koji iziskuje cjeloživotno učenje. U okviru nastave likovne kulture trebali bismo poraditi na zapostavljenim područjima i učiniti ih primjetnima, uključiti ih u nastavni proces. Svakako nismo izvrsni u svemu, no to ne znači da bismo naše buduće učenike u samome početku, radi

svojih nedostataka, trebali zakinuti zbog toga. Smisao našeg djelovanja je otvoriti prozor unutar okvira i pustiti dijete da nam svojom likovnom pričom objasni sebe i svoj pogled na svijet.

LITERATURA

1. Ayres, A. J. (2009). *Dijete i integracija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
2. Beck, R. C. (2003). *Motivacija: Teorija i načela*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
3. Belamarić-Šarčanin, D. (1969). *Razvoj likovnih senzibilnosti učenika*. Zagreb: Školska knjiga.
4. Brajković, S.; Živković, Ž. (2002). *Čarobna vrećica*. Đakovo: Tempo.
5. Conrad, G. (1964). *The process of art education in the elementary school*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
6. Huzjak, M. (2008). *Učimo gledati 1-4 priručnik za nastavnike*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Jakubin, M. (2001). *Likovni jezik i likovne tehnike*. Zagreb: Educa.
8. Marentič Požarnik, B. (2000). *Psihologija učenja in pouka*. Ljubljana: DZS.
9. Maslow, A. (1970). *Motivation and personality*. New York: Harper & Row.
10. Pečjak, V. (1981). *Psihologija saznavanja*. Sarajevo: Svjetlost.
11. Petrač, L. (2015). *Dijete i likovno umjetničko-djelo: metodički pristupi likovno-umjetničkom djelu s djecom vrtičke i školske dobi*. Zagreb: Alfa.
12. Rakić, B. (1970). *Motivacija i školsko učenje*. Sarajevo: Nastavna biblioteka.
13. Reeve, J. (2010). *Razumijevanje motivacije i emocija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
14. Tanay, E. R. (1990). *Likovna kultura u nižim razredima osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
15. Bilić, V.; Balić Šimrak, A.; Kiseljak, V. (2012). Nevizualni poticaji za dječje likovno izražavanje i razvoj emocionalne pismenosti. *Dijete, vrtić, obitelj : Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 18(68), (str. 2-5) .
16. Mendeš, B.; Ivon, H.; Pivac, D. (2012). Umjetnički poticaji kroz proces odgoja i obrazovanja. *Magistra Iadertina*, 7(1), (str. 111-122)
17. Prevodnik, M. (2001.) Neki oblici postizanja uspjeha u nastavi likovnog odgoja s naglaskom na unutarnjoj i vanjskoj motivaciji učenika. U R. Ivančević, V. Turković (Ur.), *Vizualna kultura i likovno obrazovanje: Socio-psihološki aspekti*

- umjetnosti* (str. 273-282). Zagreb: Hrvatsko vijeće međunarodnog društva za obrazovanje putem umjetnosti.
18. Radovančević, Lj. (2001). Neki psihološki i socio-etički aspekti likovnog odgoja. U R. Ivančević, V. Turković (Ur.), *Vizualna kultura i likovno obrazovanje: Socio-psihološki aspekti umjetnosti* (str. 261-271). Zagreb: Hrvatsko vijeće međunarodnog društva za obrazovanje putem umjetnosti.
  19. Rupčić, S. (2010). Interdisciplinarnost u kreativnosti i nastavnoj praksi. U A. Balić Šimrak (Ur.), *Umjetničko djelo u likovnom odgoju i obrazovanju: Interdisciplinarni pristupi likovnoumjetničkom području* (str. 40-49). Zagreb: Europski centar za sustavna i napredna istraživanja.
  20. Turković, V. (2001) Moć slike u obrazovanju. U R. Ivančević, V. Turković (Ur.), *Vizualna kultura i likovno obrazovanje: Likovno obrazovanje i kultura vizualnih komunikacija* (str. 63-76). Zagreb: Hrvatsko vijeće međunarodnog društva za obrazovanje putem umjetnosti.
  21. Artsy na adresi:
<https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-teach-art-kids-mark-rothko> (11. 9. 2018.)
  22. Hrvatska enciklopedija na adresi:
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50945> (25.8.2018.)
  23. Metodički internet centar „Učimo gledati“ na adresi:
<http://likovna-kultura.ufzg.unizg.hr/> (17. 9. 2018.)
  24. Nastavni plan i program na adresi: [http://www.azoo.hr/images/AZOO/Ravnatelj/RM/Nastavni plan i program za osnovnu skolu - MZOS 2006 .pdf](http://www.azoo.hr/images/AZOO/Ravnatelj/RM/Nastavni_plan_i_program_za_osnovnu_skolu_-_MZOS_2006_.pdf)(6.1.2018.).
  25. Research Gate na adresi:
https://www.researchgate.net/publication/267560722_Perception_of_abstract_and_representative_visual_art (11. 9. 2018.)
  26. Encyclopedia of art na adresi:
<http://www.visual-arts-cork.com/abstract-art.htm> (12. 9. 2018.)
  27. Antunović, T. (2017). *Glazba kao poticaj za likovni izraz djece predškolske dobi* (Završni rad). Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Osijek.

PRILOZI

Prilog 1.

ANKETA

Poštovana učiteljice/učitelju,

pred Vama se nalazi anonimni anketni upitnik koji sadrži 26 pitanja, a koristi se u svrhu istraživanja za diplomski rad na temu *Zastupljenost nevizualnih motiva i poticaja u nastavi likovne kulture od prvog do četvrtog razreda osnovne škole*. Istraživanje uključuje dvadeset učitelja razredne nastave iz četiri zagrebačke škole. U anketi je potrebno navesti ime škole radi lakše obrade podataka, no ono neće biti spomenuto u diplomskom radu. Molim Vas da na ponuđena pitanja odgovorite iskreno kako bi ovo istraživanje bilo valjano.

(Zaokružite jednu od opcija.)

1. Spol: M   Ž

(Upišite u predviđeni prazan prostor.)

2. Godine radnog iskustva: _____

3. Škola: _____

(Poredajte po učestalosti korištenja.)

4. Poredajte po učestalosti korištenja slijedeće motive i poticaje u nastavi likovne kulture.

Vizualni motivi i poticaji _____

Nevizualni motivi i poticaji (osjeti mirisa, opipa, osjećaji, glazba ...)

Likovni i kompozicijski elementi kao motiv i poticaj _____

(U slijedećim pitanjima potrebno je zaokružiti jednu od ponuđenih opcija.)

5. Pripremanje za sat likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima oduzima mi:

- a) ne oduzima mi vrijeme (pripremam se neposredno prije sata)
- b) do 30 minuta
- c) do 1 h
- d) do 2 h
- e) više od 2 h
- f) nekoliko dana

6. Pripremanje za sat likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima oduzima mi:

- a) ne oduzima mi vrijeme (pripremam se neposredno prije sata)
- b) do 30 minuta
- c) do 1 h
- d) do 2 h
- e) više od 2 h
- f) nekoliko dana

7. Jednostavnije mi je pripremiti se za sat likovne kulture s:

- a) Vizualnim motivima i poticajima
- b) Nevizualnim motivima i poticajima

8. Likovni probleme jednostavnije mi je objasniti pomoću:

- a) Vizualnih motiva i poticaja
- b) Nevizualnih motiva i poticaja

(Zaokružite jedan broj pri čemu 1 označava u potpunosti se ne slažem, a broj 5 označava u potpunosti se slažem.)

9. U izvođenju nastave likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima često koristim predmete iz izvorne stvarnosti.

1   2   3   4   5

10. U izvođenju nastave likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima često se koristim fotografijama.

1   2   3   4   5

11. U izvođenju nastave likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima često se koristim reprodukcijama umjetničkih djela.

1   2   3   4   5

12. U izvođenju nastave likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima često koristim glazbu.

1   2   3   4   5

13. U izvođenju nastave likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima često se koristim gustativnim poticajima.

1   2   3   4   5

14. U izvođenju nastave likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima često se koristim taktilnim poticajima.

1   2   3   4   5

15. U izvođenju nastave likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima često se koristim olfaktivnim poticajima.

1   2   3   4   5

(Navedite još neke ukoliko ih koristite.)

16. U izvođenju nastave likovne kulture s vizualnim motivima i poticajima koristim se nekim drugim medijima, a oni su:

(Opišite riječima *ponekad, učestalo i uvijek* korištenje navedenog medija u nastavi.)

17. Navedenim medijem/ima koristim se:

(Navedite još neke ukoliko ih koristite.)

18. U izvođenju nastave likovne kulture s nevizualnim motivima i poticajima koristim se nekim drugim medijima, a oni su:

(Opišite riječima *ponekad, učestalo i uvijek* korištenje navedenog medija u nastavi.)

19. Navedenim medijem/ima koristim se:

---

20. Koje likovne umjetnike iz povijesti umjetnosti biste izabrali kao omiljene?

---

21. Koja biste razdoblja u povijesti umjetnosti izdvojili kao omiljena?

---

22. U kojem razredu (1. – 4.) više prakticirate rad s nevizualnim motivima kao poticajem?

---

23. Koje likovne tehnike preferirate u radu s nevizualnim motivima kao poticajem?

(Zaokružite jednu od ponuđenih opcija i nadopunite po potrebi.)

24. Smatrate li da je rad s nevizualnim motivima zapostavljen?

DA

NE

Komentar:

---

25. Smatrate li da biste trebali izvoditi više sati s nevizualnim poticajima?

DA

NE

Komentar:

---

26. Biste li željeli obogatiti svoja saznanja o područjima koja rjeđe izvodite?

DA

NE

Komentar:

Zahvaljujem Vam se na Vašoj pomoći i izdvojenom vremenu za ispunjavanje ovog anketnog upitnika.

Srdačno,

Adriana Šaban

IZJAVA O SAMOSTALNOSTI IZRADE RADA

Diplomski rad *Zastupljenost nevizualnih motiva i poticaja u nastavi likovne kulture od 1. do 4. razreda osnovne škole* izrađen je na Učiteljskom fakultetu u Zagrebu, odsjeku u Petrinji, iz kolegija Metodika likovne kulture. Rad je napisan samostalno i temelji se na provedenom istraživanju koje je potkrijepljeno stručnom literaturom. Zahvaljujem se sudionicima istraživanja, učiteljima razredne nastave, što su svojom dobrom voljom i stručnim doprinosom omogućili da iz jedne ideje i velikog upitnika nastane diplomski rad.

Adriana Šaban
